

Magdalena Popławska

Od zależności do sieci relacji społecznych. Kultura włączająca¹

Jak wynika z badań na temat jakości życia osób starszych w Polsce, w ograniczonym stopniu towarzyszą im aktywności społeczno-kulturowe poza domem i kręgiem rodziny. W 2018 roku prawie 33 procent osób w wieku powyżej 65 lat w ogóle lub prawie w ogóle nie spotykało się z przyjaciółmi czy znajomymi w celach towarzyskich [*Jakość życia osób starszych w Polsce* 72-75]. Trwająca pandemia, wraz z potrzebą utrzymywania fizycznego dystansu, może pogłębiać zjawisko społecznej izolacji osób starszych, łączące się również z samotnością i poczuciem osamotnienia – wyobcowania, niezaspokajania potrzeby bliskich relacji z innymi ludźmi [*Jakość życia osób starszych w Polsce* 88-92; *Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym*]. Jeszcze przed nadejściem pandemii jedynie 30 procent osób w wieku powyżej 65 lat korzystało z internetu², głównie jako odbiorcy treści, nie zaś ich twórcy [*Jakość życia osób starszych w Polsce* 56-59, 63-64]. Tymczasem nowe, zindywidualizowane, „samowystarczalne” i prosumpcyjne sposoby uczestnictwa w kulturze odbywają się w znaczącej mierze za pośrednictwem sieci. Wzrasta przy tym znaczenie oddolnych, codziennych i „udomowionych”

---

1 Tekst powstał w odniesieniu do referatu autorki *Interdependencies – Culture with Active Participation of Older People*, zaprezentowanego podczas Kongresu Szwajcarskiego Stowarzyszenia Socjologicznego (28-30.06.2021, Geneva, online).

2 Badano korzystanie z sieci w ciągu trzech miesięcy poprzedzających badanie.

praktyk. Dezinstytucjonalizacja kultury staje się impulsem do przemysłowania na nowo oferty instytucji społecznych tworzonej w odniesieniu do osób starszych [Bachórz et al.]. Widoczna staje się potrzeba funkcjonowania instytucji jako podmiotów uczących się – pozyskujących wiedzę o zachodzących przemianach oraz testujących nowe sposoby działania. Doświadczenie pandemii wskazuje ponadto na konieczność wypracowywania solidarnych relacji pomiędzy różnymi uczestnikami i twórczyniami kultury³. Według Rahel Jaeggi oznacza to pracę nad tworzeniem relacji symetrycznych i wzajemnych (obustronnych). Jaeggi rozumie solidarność jako nieinstrumentalną kooperację (*non-instrumental cooperation*), która wynika ze świadomości powiązań pomiędzy własną sytuacją a sytuacją innych – staje się formą uznania istniejących współzależności i „wspólnego losu” (*common fate*). Obejmuje aktywne współkształtowanie konkretnych sytuacji na potrzeby nie tylko osiągnięcia podzielanych celów, ale także zachowania kolektywnych form życia.

W tekście koncentruję się wokół uczestnictwa w kulturze osób starszych doświadczających różnorodnych ograniczeń w codziennym życiu i korzystających ze wsparcia ze strony formalnych lub nieformalnych opiekunek. W projektach, które będą analizowane w kolejnej części artykułu, zastosowana została kategoria zależności, pojawiająca się w Polsce między innymi w kontekście polityk publicznych, na przykład w aktualnej Polityce Senioralnej Miasta Poznania. Zależność wiązana jest z systemem wsparcia społecznego i rozwiązaniami instytucjonalnymi, w przypadku dokumentu poznańskiego ujmowanymi jako innowacyjne ze względu na formy zdalne [Polityka 25]. W szerszym ujęciu relacje między osobami starszymi a tymi, którzy je wspierają, mogą obejmować szereg praktyk związanych z dostępnością, aktywnością społeczną, zaufaniem i odpowiedzialnością, pracą emocjonalną opiekunów i stanem emocjonalnym osób, które korzystają z opieki. Zależność może być rozumiana procesualnie i relacyjnie – jako kategoria obejmująca różnorodnych aktorów społecznych oraz ich zmieniające się w czasie potrzeby; zależność oraz niezależność, zdrowie i choroba stają się wówczas częścią cyklu życia każdego człowieka [“Kulturowe” 15-17]. Nakładam tę perspektywę na definicje kultury podkreślające potrzeby współdziałania oraz bycia ze sobą we wspólnej przestrzeni, zakładające ponadto wychodzenie poza przekaz dyskursywny, w kierunku cielesności, emocji i zmysłów [Bachórz et al. 36]. Rozważam tym samym odejście od koncepcji zależności na rzecz idei wzajemnych zależności, powiązań i sieci relacji, zaznaczających się również w polu kultury instytucjonalnej.

---

3 W tekście zamiennie stosowane są formy żeńskie i męskie.

Poniżej dokonuję analizy wybranych rezultatów dwóch projektów o charakterze edukacyjnym i badawczym, zrealizowanych przez Centrum Praktyk Edukacyjnych (dalej jako CPE), które działa w ramach Centrum Kultury Zamek w Poznaniu. Pozycjonuję siebie jako osobę zaangażowaną w działalność CPE, między innymi w roli badaczki terenowej i autorki raportu cząstkowego (w przypadku pierwszego z projektów), a także współkoordynatorki projektu, współredaktorki (wraz z Bartkiem Lisem) i współautorki materiałów szkoleniowo-edukacyjnych (w drugim projekcie). Tego typu usytuowanie wprowadza transdyscyplinarne ujęcie tematu, umożliwiające umieszczenie konkretnych procesów z obszaru edukacji kulturowej w szerszym kontekście funkcjonowania instytucji kultury. Przyświecającym mi celem jest rozważenie możliwych sposobów rozumienia i ramowania inkluzywnych praktyk kulturowych w odniesieniu do wiedzy, troski i uważności. Zgodnie z teorią zwrotu edukacyjnego działania z pola pedagogiki systematycznie zyskują na znaczeniu w produkcji i kuratorowaniu sztuki współczesnej. „Edukacyjne formaty, metody, programy, modele, terminy, procesy i procedury” [O’Neill and Wilson 12] łączą się z emancypacyjnymi i transformatywnymi założeniami pedagogiki krytycznej, dialogicznymi sposobami uczestnictwa w kulturze oraz horyzontalnym uczeniem się. Wspomniany „zwrot” ma szczególne znaczenie dla instytucji kultury w Polsce, opisywanych jako podmioty, które utraciły bezpośredni związek ze społecznościami lokalnymi – osadzenie w ich codziennym życiu [“Badaczki” 22-25]. Diagnozowanie potrzeb „lokalsów” oraz mapowanie dostępnych dóbr i sieci relacji budują alternatywę wobec kierowania oferty kulturalnej do bliżej nieokreślonej grupy odbiorców. Przepracowywanie przez instytucje kultury założeń pedagogiki krytycznej obejmuje ponadto podejmowanie działań kolektywnych, wykraczających poza interes jednostki, a jednocześnie unikających esencjalizowania wspólnoty. Stanowi to wyzwanie w obliczu neoliberalnego, potransformacyjnego dyskursu, który przez ostatnie dekady kwestionował różne formy wspólnotowości [Starego 41]. Uczestniczenie w kulturze, definiowane szeroko jako „bycie razem, a co za tym idzie – integracja społeczna i budowanie wspólnoty” [Bachórz et al. 109], a także jako aktywność podejmowana „ze względu na innych, by być z innymi, jako okazja do przebywania wśród innych” [7], można uznać za odpowiedź wobec „wypierani[a] języka wspólnot, zbiorowości i kolektywów” [Starego 41-42] z innych obszarów życia społecznego. Praktyki edukacyjne, odwołując się do kolejnego projektu realizowanego przez CPE – Poznańskiego Programu Edukacji Kulturowej, stają się sposobem budowania demokratyzujących relacji społecznych – „wspierani[a] procesu budowania sieci i relacji współpracy międzysektorowej” [“Poznański”] czy

też wzmacniania społecznej różnorodności – „budowania takiej społeczności Poznania, która jest empatyczna, rozumiejąca i twórcza” [“Poznański”].

Od potrzeb kulturalnych do kulturowych

Projekt „Seniorzy zależni – badanie potrzeb kulturalnych” dotyczył osób starszych, o ograniczonej samodzielności, korzystających z usług ośmiu różnych ośrodków z terenu Wielkopolski, oferujących wsparcie i opiekę. W drugiej połowie 2019 roku przeprowadzono wywiady pogłębione z osobami pracującymi w tych ośrodkach, a wizyty studyjne połączone z krótkimi wywiadami nieformalnymi posłużyły dotarciu do doświadczeń i opinii samych seniorów⁴. Wyniki badań, oparte na raportach z wywiadów i obserwacji, a także analizie literatury, opublikowane zostały w formie „użytecznego poradnika”. Odnosił się on również do wcześniejszych praktyk animacyjno-edukacyjnych zespołu badawczego. Zidentyfikowane kluczowe potrzeby osób starszych można opisać jako potrzeby włączania w życie społeczności, uczestniczenia w procesie twórczym i w społecznej wymianie oraz utrzymywania kontaktów międzypokoleniowych i sieci towarzyskich [Lis 16-17]. Seniorzy, do których docierały badaczki, wyrażali chęć budowania życzliwej, komfortowej atmosfery oraz bliskich relacji, co oznaczać może utrzymywanie bezpośredniego (np. telefonicznego) kontaktu z organizatorami wydarzeń. Pragną oni ponadto „być na bieżąco” i doświadczać odmiennych wrażeń – chętnie brali udział zarówno w eksperymentalnych warsztatach teatralnych, jak też w wykładzie na temat psychologicznych aspektów starzenia się. Z przeprowadzonych badań wyniknęło znaczenie niedyskursywnych metod działania, które odpowiadają na potrzeby dotyku oraz ruchu, możliwe do zaspokojenia na przykład poprzez taniec lub ćwiczenia oddechowe [15-16]. Z kolei powiązania pomiędzy potrzebami psychicznymi, społecznymi i fizjologicznymi oraz grupowymi i indywidualnymi doprowadziły do nieredukcjonistycznego, uspołeczniającego spojrzenia na kulturę jako „całość sposobów życia”, co obejmuje zarówno metody i narzędzia umożliwiające znoszenie nierówności społecznych, jak i „sprawy zupełnie codzienne” [Skórzyńska 166-167, 169]. Odnieść to można do relacyjnej koncepcji uczestnictwa w kulturze – do współobecności, współtworzenia i transformowania sieci stosunków w danych zbiorowościach, także poprzez „prozaiczne” działania [Krajewski]. Rekomendacje dotyczące projektowania

4 W skład zespołu badawczego weszli i weszły: Marta Kosińska, Bartek Lis, Magdalena Popławska (autorka artykułu), Katarzyna Wala oraz Jakub Walczyk. Badaniem kierował Bartek Lis. Projekt uzyskał dofinansowanie ze środków Narodowego Centrum Kultury w ramach programu „Kultura – Interwencje 2019”.

oferty z uwzględnieniem potrzeb i możliwości osób starszych integrowały zatem różne poziomy doświadczeń związanych ze zdrowiem oraz ogólnym dobrostanem. Obejmowały takie zagadnienia, jak konsultowanie z osobami starszymi pomysłów na działania, zachowywanie ciągłości i spójnych ram programu (np. utrzymywanie stałego harmonogramu wydarzeń), zapewnienie odpowiedniego tempa przedsięwzięć oraz poszczególnych spotkań (np. planowanie przerw między zajęciami i oferowanie uczestnikom indywidualnego wsparcia), a także dostosowanie harmonogramu do rytmu życia seniorów (np. dobowego). Autorzy „użytecznego poradnika” odwołują się również do projektowego charakteru działań kulturowych, uzależnionych od pozyskiwania dotacji – organizatorzy wydarzeń namawiani są do umieszczania we wnioskach o dofinansowanie kosztów transportu dla osób o ograniczonej samodzielności. Z kolei „krytyczny audyt” siedziby danej instytucji czy organizacji ma wskazać te miejsca i sytuacje, z których wynikać może potrzeba asysty dla osoby starszej, doniesienia dodatkowych krzeseł lub zmiany oświetlenia [Lis 18-27].

Rodzaje wiedzy i sposoby działania

Projekt „Seniorzy zależni – użyteczne szkolenia dla kadr kultury”, realizowany w 2020 roku, stał się w pewnym sensie kontynuacją opisanych powyżej działań⁵. Opierał się na serii warsztatów wydobywczo-generujących, z udziałem przedstawicielek i przedstawiciela sektora kultury, zdrowia i polityki społecznej oraz facylitatorki. Celem wspólnych dyskusji było wypracowanie elementów szkolenia kadr kultury w obszarze (współ)pracy z osobami starszymi przy uwzględnieniu ich różnorodnych potrzeb i możliwości. Intensywna, wielodniowa praca odbywała się częściowo z wykorzystaniem narzędzi z zakresu *design thinking* w grupie około dziesięciu osób. Toczone debaty dotyczyły takich kwestii, jak różnice między animacją kulturową a terapią czy też ograniczenia napotymane przy wprowadzaniu innowacyjnych rozwiązań w różnych obszarach pracy. Finalne materiały – refleksje, wskazówki, propozycje ćwiczeń oraz przykłady praktycznych rozwiązań dotyczące projektowania dostępnych działań kulturowych – są wynikiem zarówno procesów warsztatowych, jak i zaangażowania do projektu kolejnych ekspertek jako autorek tekstów i opracowań. Ze względu na pandemię COVID-19 rezultaty projektu były upowszechniane poprzez webinaria, konsultacje *online* oraz publikację (obejmującą również karty i plakat), do-

---

5 Działania w projekcie koordynowane były przez Bartka Lisa oraz Magdalenę Popławską (autorkę artykułu). Projekt uzyskał dofinansowanie ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury.

stępną w formie cyfrowej oraz dystrybuowaną pocztą. Chciałabym zwrócić szczególną uwagę na dwa czynniki, które wynikają z realizowania działań w czasie pandemii i są kluczowe dla relacyjnego oraz krytycznego charakteru praktyk kulturowych.

Pierwszy z nich stanowi podejście inter- i transdyscyplinarne oraz powiązana z tym współpraca międzysektorowa, dzięki której projekt „Seniorzy zależni – użyteczne szkolenia dla kadr kultury” integrował różne sposoby pracy, pojęcia i definicje. Jak wynika z materiałów szkoleniowych, dotarcie z propozycją działania do osób starszych może wymagać kontaktu z ich rodziną i bliskimi, a także z instytucjami czy organizacjami wspierającymi. W ramach budowania relacji warto wziąć pod uwagę już istniejące kanały komunikacji, wytwarzane na przykład dzięki wolontariuszkom, które towarzyszą seniorom w ich codziennych aktywnościach. Sieci wymiany wiedzy i współdziałania angażować mogą ponadto różnych aktorów sektora zdrowia, opiekunki osób starszych, jak również społeczność lokalną i decydentów. Podczas warsztatów, które odbyły się w Zamku, głosy samych seniorów (na tym etapie doświadczających ograniczeń wynikających z pandemii) zostały zapośredniczone przez specjalistki z wybranych instytucji i organizacji. Jak zauważyła Katarzyna Chajbos w podsumowaniu projektu: „[w]iększość z nich przyznała podczas warsztatu, że po raz pierwszy uczestniczy w takim spotkaniu, a fakt zaproszenia do niego był dla nich z jednej strony dowodem uznania ich profesjonalnej drogi zawodowej, a z drugiej obdarzeniem istotnym kredytem zaufania” [4].

Zarówno dyskusje warsztatowe, jak i ostateczne materiały szkoleniowe odnosiły się do międzysektorowości także na poziomie stereotypów, powstających na styku różnych perspektyw. Dotyczą one między innymi zjawiska infantylizacji, nierzadko obecnego w działaniach kierowanych do osób starszych i przynoszącego w efekcie programy, które opierają się na eksploataowaniu skojarzeń oraz wyobrażeń związanych z rolami „babci” i „dziadka” [Wala 39-40]. Jest to ściśle powiązane ze społecznym konstruowaniem samego pojęcia starości, a także z potrzebą jego krytycznej dekonstrukcji jako kategorii niejednorodnej i zmiennej. Również medykalizacja starości – sprowadzanie jej do biologicznego wymiaru oraz zrównywanie z chorobami – oznacza tworzenie uproszczonych wizji starości, postrzeganie jej jako stanu negatywnego, który prowadzi do interwencji medycznych [Wieczorkowska 20-23]. Obydwa zjawiska mogą wiązać się z ageizmem, objawiającym się „niedocenianiem i niechęcią, ignorancją oraz dyskryminującym traktowaniem w domu, pracy oraz w innych miejscach i usługach publicznych” [Yasnita et al. 521]. Idąc tym tropem, w ramach projektu realizowanego przez Zamek zwrócono szczególną uwagę na włączający charakter animacji kulturowej, która nie odwołuje się jedynie do

medycznego modelu zdrowia, bazuje na potencjalach i zakłada włączanie do społeczności osób o różnych możliwościach działania, choć jak najbardziej może obejmować konsultacje metod pracy ze specjalistkami w dziedzinie zdrowia [Wala 41]. Podejście całościowe (holistyczne), wraz z omawianą międzysektorowością, pociąga za sobą szerokie definicje kultury, „które pozwalają jednostce być pełnoprawnym uczestnikiem życia społecznego” [“Kulturowe” 19]. Jak wynika z badań nad modelem „Arts on Prescription”, wdrażanym w innych krajach Europy, inicjatywy społecznościowe otwarte na osoby o różnych potrzebach i w różnym stanie zdrowia są postrzegane jako potencjalnie mniej stygmatyzujące w porównaniu z interwencjami medycznymi organizowanymi w ramach polityk zdrowotnych [Jensen et al. 2].

Innym elementem, na który warto zwrócić szczególną uwagę, jest znaczenie bezpośrednich form kontaktu. Codzienne spotkania oraz indywidualne przekazy – pisanie listów, rozmowa przez telefon lub przez balkon – stają się alternatywą wobec złożonych narzędzi projektowania kultury. Jak zauważa Marta Białek-Graczyk, chodzi także o takie praktyki, jak „[u]pieczenie bułek i zanieśenie ich sobie, przyniesienie ziół, żeby można je zasadzić i później pokazać, jak urosły” [“Fragmenty transkrypcji” 61]. Te proste w swoim charakterze działania można uznać za wyraz codziennej, społecznej solidarności – odpowiedź na potrzebę bliskości i osadzenia w życiu społeczności lokalnej. Innym przykładem jest koncert muzyki tradycyjnej zorganizowany przez Zamek w czasie pandemii i zagrany pod balkonami poznańskiego domu pomocy społecznej⁶. Czy jednak tego typu inicjatywy wpłyną na głębsze rozpoznanie przez kulturotwórców potrzeb tych osób, które z różnych powodów nie opuszczają swoich domów i pokoi? Czy „udomowione” formuły organizowania wydarzeń, wykraczające poza mury instytucji, pozostaną reakcją na sytuację kryzysową, czy też staną się znakiem generalnej refleksji nad nowymi rolami społecznymi? W końcu – w jaki sposób tego typu działania kształtują dominujące dyskursy o partycypacji? Jak bowiem stwierdza Białek-Graczyk, „[p]lamiętajmy, że różne osoby chcą uczestniczyć na różnym poziomie i że jeżeli ktoś stoi na balkonie i spogląda, to nie znaczy, że mniej uczestniczy niż ten, który sam współtworzył to przedstawienie” [“Fragmenty transkrypcji” 63].

Transformacje

Przedstawione interpretacje oraz pytania do dyskusji wskazują na konieczność dalszego przygotowywania instytucji kultury do pracy z udziałem osób

---

6 Działanie to odbyło się w 2020 r. w ramach projektu „Zamek Otwarty z dostawą do DOM-u”.

o różnych potrzebach oraz do budowania symetrycznych relacji społecznych, bez fetyszyzowania grup marginalizowanych, natomiast ze świadomością rozmaitych zależności i kryzysów, które pojawiają się na różnych etapach życia człowieka. Kolaboratywny charakter omawianych przedsięwzięć oznaczał uwzględnianie głosów opiekunek, pracownic instytucji, animatorów czy edukatorek, w mniejszym stopniu samych osób starszych. Wybrane działania badawcze umożliwiały jednak bezpośredni kontakt z seniorami, dotarcie do ich doświadczeń czy wytwarzanych z ich udziałem relacji. Obydwa projekty opierają się na aktywnościach badawczych i edukacyjnych prowadzonych w ograniczonej skali, mających na celu również wzajemne uczenie się organizatorów i twórczyni. „Profesjonalizujemy naszą pracę” [Lis 25] – apelują autorzy publikacji *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury*, podkreślając przy tym znaczenie prowadzenia systematycznej ewaluacji podejmowanych działań.

Ostateczne rezultaty omawianych projektów charakteryzują się silnym nastawieniem na użyteczność – kultura ma umożliwić współkształtowanie realnych, społecznych zmian. „Użyteczny poradnik” obejmuje zatem szczegółowe kategoryzacje dotyczące sposobów dotarcia z ofertą do osób starszych i rodzajów uczestnictwa w realizowanych projektach⁷, a także wykorzystywanych metod pracy. Proponowane podziały, na przykład odbiorców wydarzenia, jego aktywnych uczestników, uczestników „z wyraźną inicjatywą”, partnerów/konsultantów i współtwórców, stanowią odpowiedź na taką partycypację, jaka zachodzi „przy okazji” i nie jest poprzedzona analizą potrzeb [Lis 32-33]. Warto przy tym zauważyć, że prezentowane w poradniku listy i tabele ramują działania, które przybierają na co dzień płynną postać i procesualny charakter – kategorie mogą zatem nakładać się na siebie i ewoluować. Odnosząc się dalej do „uprzątnienia” wytwarzanej wiedzy, w projekcie „Seniorzy zależni – użyteczne szkolenia dla kadr kultury”, realizowanym w okresie pandemii, zabrakło elementu testowania i wdrażania wypracowanych rozwiązań w ramach bezpośrednich relacji. Jak stwierdza Chajbos, „ponieważ nie udało się zorganizować cyklu szkoleń i spotkań »offline«, nie udało się stworzyć pretekstu do spotkania osób, które łączy doświadczenie (współ)pracy z osobami starszymi, ale rzadko znajdują czas, by się tym doświadczeniem podzielić z innymi. Tym samym nie udało się stworzyć lokalnych, międzysektorowych sieci wsparcia (łączyjących środowiska kultury, zdrowia i opieki)”. Budowanie tego typu sieci to szeroko sformułowane zamierzenie i z pewnością wymaga kolejnych długodystansowych projektów, inicjowanych przez różne podmioty i w róż-

7 Kategoryzacje te odwołują się do raportu z ewaluacji projektu „Generator Innowacji. Sieci wsparcia”.

nych obszarach życia społecznego. W tym kontekście warto przytoczyć ponownie Poznański Program Edukacji Kulturowej, który realizowany jest przez CPE we współpracy z wybranymi wydziałami Urzędu Miasta Poznania, odpowiadającymi za obszary kultury, kształtowania i ochrony środowiska, oświaty oraz zdrowia i spraw społecznych. Centrum Kultury Zamek organizuje ponadto od 2018 roku projekt o charakterze animacyjnym, we współpracy z lokalnymi ośrodkami pracującymi z seniorami, pod hasłem „Zamek Otwarty”. Wynikają z niego kolejne rekomendacje na potrzeby tworzenia działań z udziałem osób starszych, między innymi dotyczące budowania szerokiego obiegu wiedzy, w większym stopniu łączącego osoby uczestniczące w danym przedsięwzięciu, animatorki, partnerów projektu oraz organizatorów [Popławska 17]. Zaangażowanie Zamku w przedsięwzięcia z udziałem społeczności lokalnych implikuje potrzebę dogłębnego przyglądania się sposobom, poprzez które idee, rekomendacje i wskazówki wypracowywane częściowo w okresie fizycznej izolacji są przekładane na aktywności w różnych kontekstach społecznych i instytucjonalnych oraz w szerszej perspektywie czasowej. Kontynuowane projekty animacyjne mogą również dostarczyć cennych opinii ze strony osób starszych – na temat użyteczności wypracowanych rozwiązań w codziennych praktykach kulturowych. Szczególnie istotne są przy tym reguły współlbycia oraz rodzaje relacji społecznych, które stają się wynikiem owych praktyk.

LISTA PRAC CYTOWANYCH

- Bachórz, Agata, et al. *Punkty styczne: między kulturą a praktyką (nie)uczestnictwa*. Instytut Kultury Miejskiej, 2014.
- Chajbos, Katarzyna. *Seniorzy zależni – użyteczne rozwiązania dla kadr kultury. Podsumowanie projektu*. Centrum Kultury Zamek, 2020, https://ckzamek.pl/media/files/Seniorzy_zalezni_uzyteczne_szkolenia_raport.pdf.
- “Fragmety transkrypcji debaty »Seniorzy a uczestnictwo w kulturze podczas pandemii«”. *Seniorzy zależni – użyteczne rozwiązania dla kadr kultury*, edited by Bartek Lis, et al., Centrum Kultury Zamek, 2020, pp. 60-63.
- Jaeggi, Rahel. “Solidarity and Indifference”. *Solidarity in Health and Social Care in Europe*, edited by Ruud ter Meulen, et al., Springer, 2001, pp. 287-308, DOI: 10.1007/978-94-015-9743-2_12.
- Jakość życia osób starszych w Polsce*. Główny Urząd Statystyczny, 2020.
- Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19. Raport z badania*. SeniorHub Instytutu Polityki Senioralnej, 2021.
- Jensen, Anita, et al. “Arts on Prescription in Scandinavia: a Review of Current Practice and Future Possibilities”. *Perspectives in Public Health*, vol. 137, no. 5, 2017, pp. 268-274, DOI: 10.1177/1757913916676853.

- Kosińska, Marta. "Badaczki i edukatorki. O (nie)refleksyjnych transformacjach edukacji kulturowej". *Kultura Współczesna*, vol. 105, no. 2, 2019, pp. 22-36, DOI: 10.26112/kw.2019.105.03.
- . "Kulturowe konstrukty starości oraz opieki nad osobami starszymi". *Seniorzy zależni – użyteczne rozwiązania dla kadr kultury*, edited by Bartek Lis, et al., Centrum Kultury Zamek, 2020, pp. 14-19.
- Krajewski, Marek. "W kierunku relacyjnej koncepcji uczestnictwa w kulturze". *Kultura i Społeczeństwo*, vol. 57, no. 1, 2013, pp. 29-67, DOI: 10.2478/kultura-2013-0003.
- Lis, Bartek, editor. *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury. Użyteczny poradnik*. Centrum Kultury Zamek, 2019.
- Lis, Bartek, et al., editors. *Seniorzy zależni – użyteczne rozwiązania dla kadr kultury*. Centrum Kultury Zamek, 2020.
- O'Neill, Paul, and Mick Wilson. "Introduction". *Curating and the Educational Turn*, edited by Paul O'Neill, et al., Open Editions/De Appel, 2010, pp. 11-22.
- Polityka Senioralna Miasta Poznania na lata 2017–2021*. Załącznik do uchwały nr LV/1001/VII/2017 Rady Miasta Poznania z dnia 17 października 2017 r., Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Poznania, 2017, <https://bip.poznan.pl/bip/uchwaly/uchwala-nr-lv-1001-vii-2017-z-dnia-2017-10-17,71157/>.
- Popławska, Magdalena. *Zamek Otwarty. Kultura dla seniorów zależnych z dostawą do DOM-u – raport ewaluacyjny*. Centrum Kultury Zamek, 2020, <https://ckzamek.pl/artykuly/6630-zamek-otwarty-z-dostawa-do-dom-u-raport-ewaluacyjny/>.
- "Poznański Program Edukacji Kulturowej". *Centrum Kultury Zamek*, <https://cpe.ckzamek.pl/artykuly/4950-poznanski-program-edukacji-kulturowej/>.
- Skórzyńska, Agata. "Animacja kulturowa". *Edukacja kulturowa. Podręcznik*, edited by Rafał Koschany, et al., Centrum Kultury Zamek, 2014, pp. 162-171.
- Starego, Karolina. "Od pedagogiki kolektywnej do pedagogiki kolektywizującej. Idee wychowawcze Antona Makarenki w świetle filozofii i pedagogiki wspólnotowości". *Problemy Wczesnej Edukacji*, vol. 39, no. 4, 2017, pp. 40-49.
- Wala, Katarzyna. "Animator w pracy z osobą starszą zależną". *Seniorzy zależni – użyteczne rozwiązania dla kadr kultury*, edited by Bartek Lis, et al., Centrum Kultury Zamek, 2020, pp. 38-44.
- Wieczorkowska, Magdalena. "Social and Economic Effects of the Medicalization of Old Age and Aging". *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, vol. 334, no. 2, 2018, pp. 19-37, DOI: 10.18778/0208-6018.334.02.
- Yasnita, Yasnita, et al. "Ageism and Disharmonizing: What Can Civic Education Do?". *Universal Journal of Educational Research*, vol. 8, no. 2, 2020, pp. 520-528, DOI: 10.13189/ujer.2020.080223. 2020.

From Dependence to Networks of Social Relationships. Inclusive Culture

This article refers to how elderly people, experiencing various limitations in everyday life and needing the support of others, participate in culture. The author analyzes the selected results of two educational and research projects carried out by the Centre for Educational Practices (CPE), which operates as part of Zamek Culture Centre in Poznań. The category of dependence used in these projects serves as a starting point for the consideration of interdependencies, connections and networks of relationships existing in the field of institutional culture. The aim of the analysis is to reflect on the possible ways of understanding and framing inclusive cultural practices in relation to knowledge, care and mindfulness, as well as in connection to relational concepts of participation in culture. In a broader context, the issues discussed are combined with the ways in which cultural institutions act when the need for social solidarity, coexistence and cooperation arises.

keywords: the needs of the elderly, cultural education, accessibility